

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 4 Sayı: 17 Volume: 4 Issue: 17
Bahar 2011 Spring 2011

OSMANLI TIP YAZMALARI İLE HALK HEKİMLİĞİNDE “HAFAKAN (AFAKAN)” VE
HAZÂ ‘İLÂC-I HAFAKÂN ADLI KİTAP
THE BOOKS CALLED “HAFAKAN (AFAKAN)” AND “HAZÂ ‘İLÂC-I HAFAKÂN” IN
OTTOMAN MEDICAL MANUSCRIPTS AND FOLK MEDICINE

Gülhan ATNUR*

Özet Osmanlı döneminde hastalıkların tedavisi için hekimler tarafından çok sayıda eser meydana getirilmiştir. Kaleme alındıkları dönemlerde toplumun sağlık konusundaki ihtiyaçlarına cevap veren bu eserler, üslup olarak İslamiyet sonrası kültürün izlerini taşımaktadırlar. Bu eserler, sahip oldukları özellikleri itibarıyla tıp, eczacılık, dilbilim vb. disiplinlerin ilgi alanına girmektedir.

Osmanlı dönemi tıp yazmalarında çok sayıda hastalığın teşhis ve tedavisine dair bilgi verilmektedir. Bu hastalıklardan biri de “hafakan”dır. Birçok eserde bahsi geçen hastalık hakkında Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığında da ‘İlâc-ı Hafakân adlı bir yazma bulunmaktadır.

Yürek oynaması, çarpıntı, heyecan ... anlamlarını taşıyan hafakan, yalnız tıp yazmalarında değil afakan (afağan, afgan vd.) adıyla halk arasında da bilinmektedir. Hastalık her iki grupta da ruhsal bir sıkıntı olarak algılanmış ve çeşitli yollarla tedavi edilmeye çalışılmıştır. Hafakanlı kişiyi iyileştirmede bitki, hayvan ve madenlerden yapılan ilaçların yanı sıra parpılama, afsunlama... gibi yöntemler de kullanılmıştır.

Bu makale iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde hafakan (afakan) teriminin sözlük anlamları ile Osmanlı tıp yazmaları ve halk hekimliğinde hastalığın teşhis ve tedavi yöntemleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölüm ‘İlâc-ı »afakân adlı tıp yazmasının tanıtımı üzerinedir. Bu kısımda adı geçen eserin şekil ve muhteva özelliklerinden bahsedilmiş; yazarı, dönemi ve sunulduğu kişi hakkında tarihî kayıtlara dayanılarak bilgi verilmeye çalışılmıştır. Makalenin sonuna da ‘İlâc-ı Hafakân’ın transkripsiyonlu metni ile kısa bir sözlük ilave edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hafakan, hekimbaşı, Seyfettin Özege Kitaplığı, bitki ve hayvan kaynaklı ilaçlar.

Abstract

Many works were written by the physicians for the treatment of diseases in the Ottoman Era. Meeting the need for medical knowledge in public, these

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, gulhanatnur@yahoo.com.

works bear the traces of post-Islamic period stylistically. These works draw the attention of such fields as medicine, pharmacy, linguistics etc. with their characteristics.

Information relating diagnosis and treatment of many diseases is provided in the medical manuscripts of the Ottoman Era. One of such diseases is "palpitation". There is a manuscript of this disease, mentioned in many similar works, is found in Seyfeddin Özege Library of Atatürk University with the title 'İlâc-ı Hafakân.

The hafakan means heartbeat, pulse, excitement, palpitation. It's not only seen in medical manuscripts, it's known by public as well. The disease was perceived as a nuisance mental illness by physicians and people and tried to be treated in various methods. In addition to the medicine and drugs made of plants, animals and mine, such methods as "parpilama" and "afsunlama" were also used to treat the disease.

This article consists of two parts: In the first part, meanings of the term palpitation are given and diagnosis and treatment of the disease as found in the Ottoman medical manuscripts and the tradition of folk medicine are mentioned. The second part is dedicated to the introduction of the medical manuscript entitled 'İlâc-ı Hafakân. In this latter part, formal and contextual characteristics of the mentioned work are told and information realiting the author, the period and the person it was attributed to is given. The transcription of the work was added at the end of the article together with a short glossary.

Key words: palpitation, chief physician, Seyfeddin Özege Library, drugs made of plants and animals.

GİRİŞ

Hafakan (afakan) hem Osmanlı tıp yazmalarında hem de halk hekimliğinde ismine rastlanan hastalıklardan biridir. Osmanlı dönemine ait tıp metinlerinin hastalığın teşhis ve tedavisi üzerinde sıkça durması, halk hekimliği alanında afakan veya yürek oynaması, kalp çarpması... şeklinde ortaya çıkan bir hastalıkla ilgili tedavilerinin bulunması, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığında da İlâc-ı »afakân adlı bir tıp risalesinin tespit edilmesi dikkatimizi bu hastalığa çekmiştir.¹

Hastalığın adı Arapça hafaka kökünden türemiştir ve "nabız, vuru; atma, vurma, çarpma [kalp], çirpınma." anlamına gelmektedir (Mutçalı 1995:238). Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde kelimenin "yürek oynaması; çarpıntı; ıstırap, sıkıntı; çarpma, vurma." karşılıkları da mevcuttur (Şemseddin Sami 1998:585; Develioğlu 2007:310; Ali Nazîmâ-Faik Reşad 2009:117).

Bu makalede önce Osmanlı tıp yazmaları ile halk hekimliğinde hafakan (afakan) adlı hastalığın isimlendirilmesi, teşhis ve tedavisiyle ilgili veriler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Daha sonra ise Seyfettin Özege Kitaplığında bulunan 'İlâc-ı

¹ Bu günkü tıp çevrelerinde hafakanın anksiyeti olabileceği ifade edilmektedir. Bk. Nil Sarı (Akdeniz) (1986). "The Classification of Mental Diseases in the Ottoman Medical Manuscripts", *Tıp Araştırmaları Tarihi*, Editör: Hasan Âli Göksoy, Hüsrev Hâtemi, Nil Sarı, İstanbul: İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi ve Deontoloji AD ve Tıp Tarihi AB Yayınları; Medaim Yanık (2003). "Hafirgan: Kültüre Bağlı Bir Sendrom mu, Yoksa Anksiyetinin Kültüre Özgü Bedensel İfadesi mi?", *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni*, 13, s. 191-196, http://www.psikofarmakoloji.org/pdf/13_4_7.pdf/11.02.2010.

Hafakân'ın şekil özellikleri, yazarı, kaleme alındığı dönem, sunulduğu kişi tarihi kayıtlardan yola çıkılarak araştırılacaktır. Makalenin sonuna da 'İlac-ı Hafakân'ın transkripsiyonlu metni ve kısa bir sözlük ilave edilecektir.

I. Hafakan ve Tedavisi

a. Osmanlı Tıp Yazmalarında Hafakan ve Tedavisi

Hafakan, Osmanlı tıbbında üzerinde önemle durulmuş hastalıklardan biridir. Lügât-ı Tıbbiye adlı eserde Fransızca palpitation karşılığında “*helecân, hafakân*” kelimeleri verilmiş (Nysten h.1318: 858-859), *hastalığın kalbin süratli ve şiddetli çarpması, nefes zayıflığı, asabiyet, şiddetli öfke, fazla çay, kahve ve tütün* kullanmaktan kaynaklandığı ifade edilmiştir. Kâmûs-ı Tıbbî’de yine Fransızcası verilen kelime için Türkçe “*hafakân, helecân, yürek çarpıntısı*” karşılıkları verilmiş, *kalbin fazla çarpması* olarak tarif edilen hastalığın *çok sinirli ve kansızlık çeken kişilerde heyecan, korku, çok kahve, çay, tütün veya meşrubat tüketimine bağlı olarak arttığı* belirtilmiştir (Şerafeddin Mağmûmî h.1330: 817-818).

Osmanlı tıp metinlerinde ruhsal bir sıkıntı olarak kabul edildiği görülen hafakanın ortaya çıkış sebepleri ve tedavileri de çeşitlilik göstermektedir. XIV. yüzyılın önemli tıp kitaplarından biri olan Müntahab-ı Şifâ’da hastalığın yürek zayıflığından meydana geldiğine, sıcak ve soğuk olmak üzere iki şeklinin bulunduğu, hastada nabzın ve nefesin seri, göğsün sıcak olduğuna dair tespitlere yer verilmektedir (Önler 1990:89).

Hastalığın sebebi ve kişide gösterdiği belirtiler Tabîb İbn-i Şerîf’in eserinde “*bir marâzdır ki tamâm yürege yâuz nesneden iner yüregi oynar tılb tılb ider andan yürek agrır andan başa çıkar başı agrıdır ve insânıñ eli ayagı sour buz gibi olur ve akılı gider bu marâz yâ soukdan veyâ harâretten hâsıl olur.*” (Okutan vd. 2004:362); İshâk bin Murâd’ın eserinde ise: “*hafakân ya n’î yürek oynaması, bu bir hareketdür ki cirm-i kalbde hâşıl olur, yüregi incidici sebebile. Ve bu ya beden kanıla tolmağdan olur. ‘Alâmeti beñzi kızıl ve ağzı tatlu ve mizâcı issi olmağ ve iştihâ ta’âma az olmağ ve çok derlemek ve hastanuñ bevli kızıl ve koyu olmağdur.*” (Canpolat- Önler 2007:63) ifadeleriyle anlatılmıştır. Ayrıca bu son eserde sevdadan meydana gelen hafakanda kişinin feryat ettiği, nefesinin koktuğu, halktan kaçıp yaramaz fikirler eylediği de belirtilmektedir (Canpolat-Önler 2007:63).

Atatürk Üniversitesi Seyfeddin Özege Kitaplığında ise hafakanın nasıl tedavi edilmesi gerektiğine dair küçük bir risale mevcuttur. ‘İlac-ı Hafakân adlı bu eserde hastalığın sebebi ve belirtilerinden şöyle bahsedilmektedir: “*Ammâ ba’de bu hafakân didikleri ‘illet insânın içinde kesret-i harâretten ve kesret-i rîhden hâşıl olur, yürek oynar, cân şıkkılır, haykırır; müşhil lâzımdur, huğne lâzımdur; eger içi tolu ise ba’de faşd ideler.*” (1b)

Osmanlı tıp yazmalarında hastalığın nasıl iyileştirilmesi gerektiğine dair bilgiler de bulunmaktadır. Celâlüddin Hızır’ın eserinde hafakanın tedavisi için elma, nilüfer, nar şarapları ile gül, menekşe, kâfûr, mersin, tavuk, reyhan, süt çürüğü vb. ürünlerden yapılan yiyecek-icecekler ve ilaçlar tarif edilmiş; kan alınmasının önemine değinilmiştir (Önler 1990:89-91).

İbn-i Şerîf’in Yâdigar adlı eserinde de hafakan sıcak ve soğuk olmak üzere iki grupta değerlendirilmiştir. Bu kitapta kusturma, ishal gibi tedaviler için tavuk, sülün ve turaç etleri, eşek sütü, nar, elma, gül suyu, ağaç kavunu, rezene, inci, kil-i ermeni, kil-i mahtum vb. nesnelere yapılan yiyecek-icecek ve terkipler sıralanmakta, ayrıca

kitaplarda olmadığı ifade edilen, sihri özellikler de içeren bir tedavi şöyle anlatılmaktadır:

“bu aşagidā zikr itdigimiz hem eyüdüdür ve hem dervişānedir kim gerek ise düzmek olur harcı çok degildir garīb bir nesne kim hafakān için mücerredir lakin kitāblarda yokdur budur ağaç aşılmasınıñ balçığıyla aşılannışından şöyle kim yillanmış ola ağacında kurumuş ola ol aşılama toprakından alalar yire komadan saklıyalar yürek oynayan kişi bir tutulmadık çölmege veyā bir bardaga koya su ile karışdırıb ayaza asa koyalar şartı oldur kim yire komayalar üç sabāh içüreler yürek oynamasın gidere...” (Okutan vd. 2004: 266). Eserde yakı veya kan almayla ilgili tedaviler bulunmamaktadır.

Abdülvehhāb bin Yūsuf ibn-i Ahmed el-Mārdānī de eserinde hafakanlı kişilerde benzin kırmızı, için harareti, nabzın hızlı olduğundan bahsetmiş; kan alma, gül, marul tohumu, kafur, piliç, inci, kehribar, mastaki, ud, kakule, nane vb. ürünlerden yapılan ve müshil özelliği gösteren çeşitli ilaçların kullanımını tavsiye etmiştir (Bayat 2005:120-121).

Edviye-i Müfrede’de ise hafakan için kan alma, yakı, kusturma ve müshil gibi tedaviler bulunmaktadır ve bunlar için serçe ve tavuk eti, tarçın, nergis, karanfil, turunç, gül suyu, sirkencübin, elma şarabı gibi birçok yiyip içecekten yapılan terkipler önerilmektedir (Canpolat-Önler 2007:63).

‘İlāc-ı Hafaķān’da tedavi, mide ve bağırsakları rahatlatacak hukne, kan alma (sülük), müshil, yakı veya koklama yollarıyla yapılmıştır. Bunun için genellikle bitki (nilüfer, elma, ebegümece, ıspanak, sinameki, nar, ağaçkavunu, sığırdili, kabak, gül, kafur, söğüt yaprağı, arpa, semizotu, vs.)² ve hayvan (yoğurt, tavuk, yoğurt suyu vs) kaynaklı ürünlerin ilaç olarak hazırlanması istenmiştir. Eserde hazırlanan terkiplerin aç karnına veya yemeklerden önce, sıcak veya soğuk, belirtilen miktarlarda yenilmeleri veya içilmeleri tavsiye edilmiş, bazen bu konuda ayrıntı -yarım saat evvel, iki saat sonra- da verilmiştir.

‘İlāc-ı Hafaķān’da ve diğer tıp yazmalarında hafakanla ilgili ilaçların verilışleri, Baytop’un eserindeki tasnif dikkate alındığında “sindirim sistemi ve haricen kullanım yoluyla”dır (1999:91-92). Ayıklanan, yıkanan veya silinen bitkilerin kabuk, çekirdek veya köklerinin öğütüldüğü, yağlarının çıkarıldığı, borani, kavurma, çorba, reçel, şarap, hoşaf veya şerbetlerinin yapıldığı görülmektedir. Yine bu eserlerde bitkilerden hazırlanan bazı terkiplerin bir bez batırılmak suretiyle koklanması veya mide üzerine yakı olarak uygulanması da söz konusudur.

Hafakan, Osmanlı darüşşifalarında Irak makamıyla da tedavi edilmiştir (Özkan vd.2002; http://www.webnaturel.com/index.asp?alt_cat_id=102&cat_id=4&ayrintiid=1397). Ayrıca 1900’lü yılların başında *Ferit Hafakan Ruhü* adıyla bir ilacın da eczanelerde satıldığı da bilinmektedir (<http://www.eczacibasi.com.tr/articles/detail/detail2.asp?id=22&archive=1>).

b. Halk Hekimliğinde Hafakan ve Tedavisi

² Bitkilerin tedavide kullanım şekliyle ilgili bk.: Ayşegül Demirhan Erdemir (2007). Şifalı Bitkiler Doğal İlaçlarla Geleneksel Tedaviler (İstanbul ve Bursa Aktarlarından Örnekler), İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.; Oktay Mete (2009). Şifalı Bitkiler Ansiklopedisi, İstanbul: Kbalcı Yayınevi.

Derleme Sözlüğü'ndeki tespitlere göre (1993) Anadolu sahasında "afakan [afagan rüzgârı, afağan, afa«an; afân, afarak, afgan; afgon, afıgan, afıgan; afıkan, afkan, afkon; afokon, afukon] şekilleriyle, "afkanlanmak [afakan tutmak, afaraklanmak, afatlamak; afakanı kalkmak]" deyimleri bulunan hafakan "1. *Yürek oynaması, çarpıntı, helecan, tasa, iç sıkıntısı, hafakan. 2. Öfke, sinir.*" anlamlarındadır. Şanlıurfa'da ise "çarpıntı/atma şikâyeti" ile doktora müracaat eden hastaların bu durum için "hafırgan" kelimesini kullandıkları ifade edilmiştir (Yanık 2003:191).

Halk hekimliğinde hastalıkların *akılcı-gerçekçi* ve *büyükel* yollarla tedavi edildiği görülmektedir (Boratav 1997:123-125). Hafakanın da bir hastalık olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Bu hastalığın belirtileri konusunda Osmanlı tıp yazmalarındaki gibi zengin bir bilgi söz konusu değildir. Fakat yukarıdaki tariften anlaşıldığı üzere her iki grupta da hafakan, bir ruh ve sinir hastalığı olarak kabul edilmektedir. Osmanlı tıp yazmalarında bu dertten muzdarip olanların *akılcı-gerçekçi* yöntemlerle tedavi edilmesine rağmen, Anadolu sahasında afakan, yürek oynaması, çarpıntı vb. isimlerle bilinen ruhsal sıkıntılarda çoğunlukla *büyükel* yollara başvurulduğunu aşağıdaki örneklerden görmek mümkündür.

Halk hekimliğinde bizzat hafakan (afakan) isimlendirmesi ve tedavisi üzerine de az sayıda bilgi bulunmaktadır. Bu konudaki ilk kaynak Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'dir. Evliya Çelebi, Urfa civarındaki bir mağaradan çıkan suyun üç; Aydos'takininse (İstanbul) kırk sabah aç karnına içilmesinin hafakan, korku, vehim, sevda gibi hastalıklara iyi geldiğini; Ilgın'ın (Karaman) dışındaki bir suyun ise yine hafakan, baras, felç, zatülcenbe yaradığını; Kütahya, Maraş, Sûr, Medine ve Bî'r-i Eriş'teki suları içenlerin hafakandan kurtulduklarını belirtmektedir (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 1999:94-95; 2001:48; 2005: 17, 217-218, 265, 335). O, Mısır'da hafakanlı kişinin kırk gün yılan yağı yedirilerek iyileştirildiğini de ifade etmektedir (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 2007:147).

Hafakanın halk arasında çeşitli dualar aracılığıyla iyileştirilmeye çalışıldığı da anlaşılmaktadır. Mesela baş-diş ağrısı, sara, vesvese, kara sevda, çıban, sivilce, kulak çınlaması, uykusuzluk vb. başlıklar altında sıralanan bazı hastalıklarla ilgili dini tedavilerin bulunduğu Kenzü'l-havas adlı kitapta hafakan ve yürek çarpıntısından kurtulmak için şu uygulamalar önerilmektedir:

1. Temiz ve beyaz bir kâsenin içine misk ve safran ile Fatıha Suresi yazılıp üzerine yağmur veya kaynak suyu konularak yedi gün sabah akşam içirilir.

2. Yürek çarpıntısı ve hafakana müptela olan bir adamı iyileştirmek için temiz bir kâsenin içine veya beyaz bir kâğıt üzerine Ayete'l-Kürsi yazılıp üzerine su konur ve bu suyun üzerine on birer defa Sure-i Fatıha, Sure-i İhlas, muavvizeteyn (Felak ve Nâs Sureleri) okunarak hastaya daima bu sudan içirilir.

3. Temiz bir kağıda İsm-i 'Azam ve Ayete'l-Kürsi ile bunların etrafına otuz bir defa (وَنَزَّلْنَا مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ)³ ayet-i kerimesi yazılıp menba veya yağmur suyu içine konur ve yedi gün sürekli içirilir (Seyyid Süleyman el-Hüseynî h. 1340: 126-127).

İhsan Coşkun Atılcan'ın Erzurum ağzındaki deyim vb. unsurları derlediği eserin 'afağan yeli' maddesinde ise hastalıkla ilgili şu bilgilere yer verilmektedir:

³ Kur'an-ı Kerim, İsrâ Suresi, 82. Ayet. "Biz Kur'an'dan öyle bir şey indiriyoruz ki, o müminler için bir şifa, bir rahmettir." Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir, III (2007). Hzl.: Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

“Afağan rüzgârı, hazım bozukluğu, çarpıntı, inatçı baş ağrısıyla kendini gösteren bir hastalık. (Bu hastalık, halk arasında peynir şekeri yedirilmek suretiyle sağlanır)” (1977:16).

Hastalığın halk hekimliğindeki yürek oynaması, heyecan vd. anlamlarını aradığımızda ise zengin bir tabloyla karşılaşmaktayız. Halka göre bütün ruhsal hastalıkların sebebi, korkma (cin vb.), nazar, büyü, tabiatüstü varlıklar vb.dir (Bayrı 1972:101; Boratav 1997:123; Şar 2005:133). Mehmet Halit Bayrı, İstanbul Folkloru adlı eserinde büyü, nazar, sinir ve ruh hastalıkları için kurşun dökmek, ateş söndürmek, şerbet dökmek, korku basmak, okutmak gibi birçok dini-sihri tedaviden bahsetmektedir (1972:101-110). Boratav da büyülik ve akılcı-gerçekçi sağaltma yöntemleri olarak tasnif ettiği halk hekimliğinde büyülik niteliğinde olanlar arasında yatırlar, ocaklar, üfürük, afsun, urasa, kutlu yerler vb. başlıklarını sıralar ve bunların halk tarafından bütün dertler için deva olarak kullanıldığını belirtir (1997:123-125).

Zeki Başar ise Erzurum’daki ziyaret yerleriyle ilgili bilgi verirken, hafakan adıyla olmasa da, “korku hastalığına yakalananların, sıkılmalarının, huysuzların, inatçı baş ağrısı çekenlerin” çoğunlukla yatır, tekke, türbe vb. yerleri ziyaret ederek hastalıklarına çare aradıkları belirtilmiştir (1972:64-65). Ali Haydar Bayat da “Şiddetli heyecanî düzensizlikler, çeşitli organik rahatsızlıklar, uykusuzluk, sinirlilik, bayılma, ses kısıklığı, konuşma bozukluğu, çarpıntı, sara nöbetleri ve cinnet geçirme gibi karışık ruhî hallerle” (1989: 65-71) ortaya çıkan hastalıklarının Anadolu’nun birçok yerinde çeşitli ziyaretgâhlara gidilerek sağaltılmaya çalışıldığını ifade eder. Türkiye’de, yukarıdaki belirtilere sahip kişiler için genel olarak türbe vb. yerleri tercih eden hasta ve yakınlarının tedavi şekillerinden bazıları şunlardır: namaz kılma; çeşitli dualar okuma; türbe vs. etrafında üç, beş yedi vb. defa dönme; çaput bağlama; kurban kesme; bölgenin toprağını yeme; suyuyla banyo yapma; suyunu içme; hastayı bir süre (bir, üç, beş, yedi gün) orada bırakma vd. (Başar 1972:62-64; Sarı 1982: 430-433; Bayat 1989: 65-71).

Bu iyileştirmelerin dışında Erzurum’da korku, nazar veya ruhsal diğer sıkıntılarla yüreği oynadığı, heyecana kapıldığı, başının ağrıdığı veya can sıkıntısı çektiği düşünülen kişilere *yürek ölçme* tabir edilen bir uygulama yapılmaktadır. Dini-sihri özellikler taşıyan uygulama şu şekildedir: Yüreği oynadığı düşünülen kişi için uzun bir kumaş (çoğunlukla eşarp, atkı vb.) alınır, iki kişi eşarbin uçlarından tutar ve bu sırada biri çeşitli dualar (çoğunlukla Ayete’l-Kürsi, Fatıha, Felak ve Nas Sureleri) okur. Bu sırada eşarbin dirsek ile parmak ucuna kadar olan kısmı kolla ölçülür ve katlanır. Bu işlem üç defa tekrarlanır. Katlanan kumaşta bir miktar boşluk ortaya çıkar, bu boşluk kişinin hastalığına işaretir. Kumaşın uçlarına ve ortasına üç düğüm atılır. Afsunlamayı yapan kişi duvara üç defa vurur⁴ ve her defasında “*parpusu budur*”⁵ ifadesini kullanır. Duvara vurulurken ilk düğüm kişinin başında, ikincisi belinde, üçüncüsü ise ayaklarında açılır. Düğümleri çözülen eşarp hastanın beline veya başına bağlanır ya da yastığının altına konur, bu şekilde kişide hâsıl olan heyecanın, kalp çarpıntısının iyileşeceği umulur.⁶

⁴ Düğümlenen eşarbin duvara vurulması dini-sihri bir anlam taşır. Maksat kişinin hastalığını “göçürme”dir. Bu yolla hastalık taşa, duvara, ağaca, bir hayvana vb. göçürülmeye çalışılır.

⁵ Parpılamak halk hekimliğinde çok önemli bir tedavidir. Bk. Orhan Acıpayamlı (1969). “Türkiye Folklorunda Halk Hekimliği”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.: XXVI, S.: 1-2, Ocak-Haziran 1969, s. 7-8. (1-9); Sevgi Şar (2005). “Anadolu’da Halk Hekimliği Uygulamaları”, *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, 13, s. 131-136, <http://tipdizini.turkiyeklinikleri.com/tr/42054/anadolu&%238217%3Bda-halk-hekimli%C4%9Fi-uygulamalar%C4%B1/> (28.07.2010).

⁶ Müşerref Önal, 1947, ortaokul terk, halasından öğrenmiş. (11.02.2010); Bedia Özden, 1950, ilkokul, annesinden öğrenmiş. (15.02.2010); Çiğdem Bakır, 35, ilkokul, annesinden öğrenmiş (28.02.2010).

Bu konuda halk hekimliğindeki nadir akılcı-gerçekçi tedavi Kayseri’de tespit edilebilmiştir. Bu bölgede can sıkıntısı, çarpıntı, heyecan gibi hastalıklar, nane, ceviz yaprağı, karalâhana, kedi otu, papatya, kimyon, fesleğen, söğüt yaprağı vb. bitkilerle iyileştirilmiştir (Yağmur 1996:122-123).

II. ‘Îlâc-ı Hafaķân

a. Şekil ve Muhteva Özellikleri

Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Özege Kitaplığında SÖ 18759 numarayla kayıtlı 14.08×19.09 cm ebadındaki eser 19 varaktır ve son iki varağı boştur. Düzgün bir nesihle yazılmış olan eser çoğunlukla 11 satırdır, fakat 9, 12, 13 ve 14 satırlı sayfalar da mevcuttur ve metin, birkaç kelime dışında, harekesizdir. Araştırmalara rağmen eserin başka bir nüshasına ulaşılammıştır.

Eserin ilk sayfasındaki (1a) “*Meħmed EmİR Efendi ħekİmbaşızāde Şehzāde Sultān Aħmed’e ħafaķān ve sevdā için virdiği ‘ilāclardur. Bu ‘ilācları dadısı kendİ eliyle ħaynadup terkİb eylemişdür. Sene 183*” ifadesi yazarı, sunulduğu kişiyi ve tarihi belirtmektedir. Bu sayfada eserin fiyatının 40 kuruş olduğuna dair rika ile yazılmış bir kayıt da bulunmaktadır.

(1b) yüzündeki ilk iki satırda eserin adı *Haza ‘Îlâc-ı ħafaķān* olarak kaydedilmiştir, üçüncü satırda ise besmele vardır. Tedaviler hukne, müşil, perhiz, koklanacak şeyler, süfuf, şerbet, yakı vb. başlıklar altında sıralanmıştır. Bu başlıklar ve kullanılacak malzemeler çoğunlukla kırmızı mürekkeple, diğer kısımlar siyahla yazılmıştır ve alfabetik olarak bir sıralama söz konusu değildir. Eserde derkenarlar da kullanılmıştır. Son sayfadaki (16b) derkenar başka bir kâğıda yazılarak esere yapıştirilmiştir ve yazı nesih olmasına rağmen muhtemelen yazara ait değildir.

Eserin konu bitimlerinde nadiren nokta, kullanımı karışık bir vaziyette olmakla ve her zaman tercih edilmemekle birlikte terkiplerdeki ürünlerin isimlerinin arasına da virgül konulmuştur.

‘Îlâc-ı Hafaķān’daki tıbbî terminoloji (fasd, ihtikān, sefuf, müstahleb, tenkiye...) ile malzemelerin isimlerinde çok sayıda Arapça (sināmekī, lisān-ı sevr, temirhindī / temr-i Hindī, sandal, sirkencübīn, tuffāh, maştakī, dār-ı fülful, kāfūrķ) ve Farsça (ravend, rībās, dārċīn..) kelime bulunmaktadır. Ayrıca aynı anlamlara gelen elma-tuffāh, yemek-ĥ’am, adet-tane, soğuk-bārid gibi kelimeler bir arada kullanılmıştır. Ürünlerin ölçüleri dirhem, buğday ağırı, vakiyye, denk, pare, aded vs. olarak belirtilmiş ve bunlar çoğunlukla yazı, bazen de rakamla verilmiştir. Diđer tıp metinlerinde olduğu gibi ‘Îlâc-ı Hafaķān’da da bütün fiil kipleri yoktur ve III. Tekil şahıs ağzıyla yazılmıştır (Canpolat ve Önlr 2007:15).

‘Îlâc-ı Hafaķān, genel olarak hafakanın iyileştirilmesi üzerinedir. Fakat eserde sevdā, bel soğukluğu, huĥkırık, titreme ve mide hastalıklarının giderilmesi için de çeşitli tedaviler bulunmaktadır. Bu hastalıklardan sevdā hakkında, yasaklanan bazı yiyecek ve iĥecekler dışında -pastırma, sucuk, peynir, balık ve süt- bilgi verilmemiştir.⁷ Geleneksel Türk tıbbında olduğu gibi eserde de sülük, kan emmek üzere damarlara

⁷ Sevdā’nın hastalık kabul edilmesi ve tedavisi için Muhammed bin Mahmūd-ı Şirvānī’nin (Bayat-Okumuş 2004: 181, 205, 369, 370, 381) eserine bakılabilir.

konulmuştur. (Başar 1976:29-40). Eserde bel soğukluğu, titreme, hıçkırık ve midedeki gazlar için de az sayıda terkip önerilmiştir.

b. Yazarı ve Dönemi

Eser, Şehzade Ahmed'in hafakan ve sevdadan kaynaklanan hastalıklardan korunması veya tedavi edilmesi için Hekimbaşı Mehmed Emir Efendi tarafından kaleme alınmıştır. İlk sayfada şehzadenin dadısının bu terkipleri bizzat hazırladığı ifade edilmiş ve [1]183⁸ (1769) tarihi konulmuştur.

Ali Haydar Bayat'ın Osmanlı Devletindeki hekimbaşılık kurumu ve hekimbaşlarıyla ilgili çalışmasında verilen bilgilere göre III. Mustafa (1757-1774) dönemine denk gelen 1183 tarihinde hekimbaşı Mehmed Emin'dir (Bayat 1999:115-116).⁹ Bahsi geçen hekimbaşının babası ise I. Mahmud'un (1730-1754) hekimbaşılığını yapmış Münecimbaşı Ahmed Efendi'dir (1746-1748) (Mehmed Süreyya 1996:166). Mehmed Emin iyi bir tıp eğitimi almış, 1182?/1768?'de¹⁰ saraya 'ser-etibbā' olarak atanmış, III. Mustafa'nın ölümü ve I. Abdülhamid'in cülusu sırasında usul gereği görevine son verilmiştir (Mehmed Süreyya 1996:459; Bayat 1999:115-116). Eserde bazen yazım yanlışlarının yapılması ve 'Hekimbaşızâde' ifadesinin kullanılması yazarın Mehmed Emin¹¹ olabileceğini gösterebilir.

Hekimbaşı bahsindeki muğlâklık Şehzade Sultan Ahmed'in kimliği meselesinde de söz konusudur. Eserdeki hastalıklardan şehzadenin en az ergenlik çağında olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple şehzade ve babasının tespiti için yaklaşık yetmiş yıllık bir zaman dilimini içeren tarihi kayıtlar taranmaya çalışılmıştır. Bu zaman dilimi III. Ahmed (1703-1730) ile III. Mustafa dönemini kapsamaktadır. III. Ahmed'in çok sayıda evlilik yapması ve bunlardan çocuk sahibi olması nedeniyle şehzadenin onun çocuklarından biri olabileceği düşünülmüş, fakat bu padişahla ilgili eserlerde (Öztuna 1996:224-226; İncik vd. 1999:269) ve surnâmelerde (Arslan 2009) isme rastlanmamıştır. Tarihî kayıtlara göre I. Mahmud (1730-1754) ile III. Osman'ın (1754-1757) kız veya erkek çocukları olmamıştır (Sarıcaoğlu 2007:458; İncik vd. 1999:183, 187). Bunlardan sonra tahta çıkan III. Mustafa'nın ise sekiz kızı ve iki oğlu (III. Selim, Mehmed) doğmuştur (Beydilli 2006:282; İncik vd. 1999:189). Şehzade Ahmed'in, III. Ahmed'in oğlu Şehzade Mehmed'in çocuklarından biri olabileceği fikrinden yola çıkılarak araştırma yapılmasına rağmen konuyla ilgili yeterli bilgiye ulaşılamamıştır.

SONUÇ

Hafakan, Osmanlı tıp yazmaları ile halk hekimliğinde kalp çarpıntısı, yürek oynaması, iç sıkıntısı, heyecan, öfke vb. anlamlarında kullanılmakta ve ruhsal bir

⁸ [] işareti eksilik veya fazlalıklar için kullanılmıştır.

⁹ Bu eserde 'Mehmed Emir' adında tek bir hekimbaşidan bahsedilmektedir. O da IV. Murad'ın (1623-1640) hekimbaşılığını ve musahipliğini yapan Emir Çelebi (Seyyid Mehmed)'dir (1629-1638) ve yaşadığı dönem eserdeki tarihle uyumsuzdur (Bayat 1999: 49-61).

¹⁰ Mehmed Emin'in hekimbaşı atanma tarihi Mehmed Süreyya'da 1182 (1768) (1996: 459), Bayat'ta ise 1183 (1769) (1999: 115) olarak verilmiştir.

¹¹ 1148 (1736)-1159 (1746) yılları arasında I. Mahmud'un hekimbaşılığını yapan ve 1746'da şeyhülislam olarak atanan Hayatizâde Mehmed Emin adında bir hekimbaşı daha vardır, fakat 1183 tarihi ile bu kişinin ölümü 1160 (1747) arasında yirmi iki yıl bulunmaktadır (Bayat 1999: 100-101).

hastalık olarak kabul edilmektedir. Fakat aynı isimlendirmeye sahip olan hastalığın belirtileri, teşhisi ve tedavisinin her iki grupta farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı eserlerinin hemen hemen hepsi İslâmî tıp kitaplarının usullerine göre tasnif edilmiştir. Onlarda hafakanın gerekçesi, belirtileri ve tedavisi üzerinde önemle durulmuştur. Tedavi şekilleri -İbn-i Şerîf'in eserindeki bir öneri hariç- çoğunlukla akılcı-gerçekçi uygulamaları barındırmaktadır. Bu eserlerde kişinin bedeni iyileştirilince ruhsal sıkıntının da ortadan kaldırılacağı inanışı hâkimdir. Kusma, ishal, yakı, kan alma (sülük vb.), koklama iyileştirmedeki en önemli yollardır. Terkiplerin hazırlanması ve kullanılması bütün yazma eserlerde benzerlik göstermektedir. Ayrıca bitki ve hayvan kaynaklı ürünlerden terkip vb.nin yapılma şekilleri, ne zaman, ne ölçüde yiyip içilmesi, koklanması veya yakı olarak uygulanması gerektiği de ayrıntılı olarak tarif edilmiştir.

Halk hekimliğinde ise hastalık yalnızca kötü ruhların/varlıkların etkisine maruz kalma gerekçesine bağlanmakta, onun kişideki belirtileriyle ilgili bilgi neredeyse hiç verilmemektedir. Çeşitli isimlerle bilinen -afakan, yürek oynaması, çarpıntı vb.- hastalığın tedavisi için de genellikle dini-sihri uygulamalar tercih edilmektedir. Halk hekimliğindeki bitki ve hayvan kaynaklı tedavilerin ve terkip hazırlama usullerinin Osmanlı tıp yazmalarına göre daha zayıf olduğu görülmektedir. Hastalık, parpılama, afsunlama vb. bazı uygulamalarla iyileştirilmeye çalışılmıştır.

Hafakan üzerine yazılmış olan 'İlâc-ı »afakân adlı eser için de şunları söylemek mümkündür: Osmanlı dönemi tıp eserlerinin üzerinde önemle durduğu hafakan adlı hastalığın teşhis ve tedavisi üzerine yazılmış küçük bir risaledir. 'İlâc-ı »afakân'daki 'Mehmed Emir', 1183 ve 'hekimbaşızade' kayıtlarından eserin yazarının III. Mustafa zamanındaki hekimbaşı Mehmed Emin olabileceği tahmin edilmiş, fakat Şehzade Ahmed'in kimliğine ait bilgilere ulaşamamıştır.

METİN

(1a) Mehmed Emîr Efendi hekimbaşızâde, Şehzâde Sultân Ahmed'e hafakân ve sevdâ için virdiği 'ilâçlardur. Bu 'ilâcları dadısı kendü eliyle kaynadup terkîb eylemişdür. Sene [1]183

(1b) Hazâ 'İlâc-ı Hafakân

Bismillahirrahmanirrahîm

Ammâ ba'de bu hafakân didikleri 'illet insânın içinde keşret-i harâretten ve keşret-i rîhden hâşıl olur, yürek oynar, cân şıkılır, haykıır; müşhil lâzımdur, huşne lâzımdur; eger içi tolu ise ba'de faşd ideler. Derbeyân-ı şıfat-ı huşne-i müleyyin. Bir semüz tavuğı bir dirhem tuz ve vâfirce şu ile muhkem kaynadulup ve ba'de bir buçuk vaqiyye (2a) kadar şuyından süzüp alup ve bu eczâyı ol şu ile kaynadulup ol eczâlar bunlardur: benefşe yaprağı bir avuç; ebe gümece bir avuç ayıtlanmış ve toğranmış, ezilmiş; besfâyic üç dirhem, arpa beş dirhem, nilüfer on 'aded, sebistân otuz 'aded, erik on 'aded kaynadulup ba'de süzüp yüz elli dirhem miqdârını alup ol şu ile hıyârşenbe fulüsü yigirmi dirhem, eger çıkmış bal ise (2b) on dirhem, kudret helvâsı on dirhem, benefşe şerbeti on dirhem, bâdem yağı on dirhem cem' olunup, ba'de gine süzüp şabâhen bir hafif ta'âmdan soñra bunıñla ihtikân oluna, mücerredür. Derbeyân-ı terkîb-i hıyârşenbe-i müşhil. Yuğarudan müşhil lâzım geldikde 'asel-i hıyârşenbe on dirhem, döğülmüş râvend bir buçuk dirhem, sünbül-i hindî bir denk, tatlu bâdem yağı bir dirhem cem' olunup seheren isti'mâl olunur, a'lâ müşhildür. Derbeyân-ı şıfat-ı müşhil-i şerbet. Erik kırk 'aded,

temîrhindî on dirhem, ayıtlanmış (3a) sinâmekî üç dirhem, kudret hevlâsı on dirhem, kudret hevlâsından mâ'adâ yarım vaqiyye lisân-ı sevr şuyı ile bir gün bir gece ışlandıktan sonra süzüldü ve kudret hevlâsı dağı katulup ba'de gine süzüldü ishâle hâcet olduğda seherî müşhil olmak üzere içilse eşeri müşâhade bir iki olunur. Bi-emr'illâhi te'alâ. Derbeyân-ı perhîz ağziyye-i münâsibe. Biliç tavuk şuyı ile pişmiş mârul dağı ıspanak boranileri ve şorbalar ki limon ile ekşilenmiş ola, çekirdegi ile ma'an yenile. (3b) Harâret bařdıķça çekirdegiyle limon toğranup şeker ile yenmek münâsibdür ve yenilen ta'amlar, ekři enâr, gâh koruķ, gâh rubb-ı amberbâris ile ekři itmek münâsibdür. Meyvelerden enâr, ağaç kavunu, elma, huşuşen misk elması, elma, ayva kalyeleri biliç ile sehlice sükker ile münâsib ta'amdur. Ağaç kavununun ekşisi ve çekirdegi ile yenmek, yenile gerek lâyiķdur, eyüdü. Hořablardan. Elma, ayva, armud, erik hoşabları üzerine vâfirce gülâb konmuş ola içile, revâdur. (4a) Her gün şabâh ağşam altı buğday ağırı pek eyü pânzehir limon ile içmek münâsibdür. Eger řabî'at rağbet iderse gâhice ayran, yoğurd şuyı ki yođurduň üzerine gelen şudur. Meyvelerden enâr şatlısı, ekşisi, elma, ayva, kızu kulağı. şerbetlerden rîbâs, enâr, amberbâris şerbetleri, huşuşen üzerlerine vâfirce gülâb şaçılmış ola, içildiği mağalde řabî'at bekçe olduķca yarımşar dirhem birer dirhem kadar râvend yemek (4b) 'aceb devâ-yi münâsibdür. Her şabâh bir kaşık şarâb-ı nilüferi kifâyeti mâ'-i lisân-ı sevr ile ezüp rubb-ı rîbâs ile ekři idüp isti'mâl olunmak münâsibdür. Sâ'ir zamânda dağı içilse harâreti teskîn ider. Öyle vaķitlerinde üçer dörder buğday ağırı banzehr ezüp içüp üzerine rîbâs zeyni ile ekşilenmiş nilüfer şerbeti içilmek lâyiķdur. Derbeyân-ı koğlanacak eczâlar ki şağiredür. Ve bir kâseye birâz beyâz şandal ki ezilmiş ola, konup üzerine gülâb (5a) konup maķreme başırulup koğlanmak ve bez ile řalb üzere yaķu itmek münâsibdür; lâkin koğlamakda nef' çoğdur. Ğızâ-i münâsibe. şabâh hamîre-i lisân-ı sevr ve biliç ile bişmiş lisân-ı sevr boranisi ve tołması, ağşam marul ki bunlar elbette limon ile ola ve şorbalarında ma'danus yerine vâfirce lisân-ı sevr toğrana, řu yerine lisân-ı sevr şuyı ve her ne maķüle şerbet içerlerse lisân-ı sevr şuyı ile içeler. Ğidâlardan (5b) kıvırcık marul boranisi ve biliç ile kabaķ boranisi, bâhuşuş limon ile ola, münâsibdür. Limon ile ma'an semizotı şalatası ve lisân-ı sevr şuyı ile ma'an bişmiş erik hoşâbı, lisân-ı sevr hamiresi, eger bulunursa ağaç kavunu ekşisi ile ki yenmek lâzım gele, altun varaķa bulayıp yemek ensebdür. Ve gâhî arpa şuyı içmek huşuşen arpa şuyı, ma'an nilüfer şarâbı, benefşe şarâbı ile içmek münâsibdür ve her gün (6a) ağaç kavunu ile lisân-ı sevr hamiresi (ekşisi ile berâber) ile berâber cem' olunup mecmû'ından beşer dirhemden sekiz dirheme varınca isti'mâl olunur. Derbeyân-ı terkîb-i hamîre-i lisân-ı sevr. Terkîb, meşelen hamîre-i lisân-ı sevr. Hamîre-i lisân-ı sevrin çiceği bir hoşça ayıtlandıktan sonra iki vezni döğülmüş şeker ile mułkem ođup ba'de kor, üzerine nîm-kıvâm vireler. Ba'de yemek mağalinde üç dirhem şecere-i ağaç kavun ekşisi, hamîre-i lisân-ı sevr dağı üç dirhem, berâberi katulup yenile; şable't-řa'am (6b) yarım sâ'at muķaddem evvelâ yenür ve gâhice ba'de't-řa'am dağı yenmek mâni' yoğdur, münâsibdür. Derbeyân-ı süfûf-i şağire. Süfûf. Allâh hüve'ř-řâfi. şağire. Lisân-ı sevr çiceği on dirhem, şandal on dirhem, kâfûr yarım dirhem, za'frân yarım dirhem, misk bir buğdâ, gül kurusu üç dirhem, şeker on dirhem. Bu mecmû' döğülmüş cem' olunup her gün şabâh ve ağşam birer buçuk ikişer dirhem yiyüp üzerine gül-limon şerbeti içile. Ve (7a) dağı derbeyân-ı koğlanacak eczâ-i kebîredür. Ğurş-ı şandal 5, kâfûr üç çekirdek, bir fincân gülâb, bir buçuk kaşık gül sirkesi ile ezüp bir maķreme başırulup şıkup koğlamak ve bir ađer kettân bezine başırulup řalb üzerine yaķu itmek ve ısdıķca tâzelemek münâsibdür ve eşrâfa tâze söğüt yaprağı huşuşen üzerine gülâb ile mağlût gül sirkesi şaçıla ve nilüfer çiceği, gül ve elma maķülesi meyveler ile tezyîn münâsibdür; limon, kezâlik ağaç kavunu. Hüve'ř-řâfi. (7b) Derbeyân-ı şovuk içilecek mâ'-i elma. şandal-ı aşfer bir dirhem, oğulotu yaprağı üç 'aded, kırmızı gül iki 'aded, şatlu elma on 'aded, nilüfer beř 'aded, mümkün olursa kızu kulağı yaprağı iki dâne, olmasa dağı zarar itmez. Bu mecmû'ı ipek şuyı ile şaynadulup şarâb-ı nilüfer ile şatlu iderek içmek münâsibdür, lâkin ipek şuyı lisân-ı sevr şuyıyla olmak lâzımdur. Lisân-ı sevr şuyı bulunursa, bulunmazsa dağı zârâr itmez ve gine perhîz evvelki gibi kıvırcık (8a) marul boranisi

münāsibdür ve biliç ile kabağ boranisi huşušen limon ile münāsibdür ve limon ile semizot[1] şalatası ve lisān-ı sevr şuyı ile bişmiş erik hoşabı yinmek münāsibdür. Derbeyān-ı sūfūf-i kebīre. Bu sūfūf cümleye muğnīdür, yapılıp isti'māl oluna. Sūfūf budur ki zıkr olunur, kıl-i ermeni beş dirhem, t̄n-i mahtūm beş dirhem, şandal-ı āhmer beş dirhem, şandal-ı aşfer beş dirhem, (8b) kırmızı gül sekiz dirhem, ağaç kavunu çekirdegi on dirhem, kāfūr bir dirhem, misk rub' dirhem, 'anber iki dirhem, bāñzehir iki dirhem, za'ferān yarım dirhem, sūkker-i beyāz kırk dirhem. Bu mecmu' sūfūf idüp her gün iki yāhūd üç dirhem miqdārı isti'māl oluna, qalbe gāyet kuvvet virür, tenezzu'¹² ve cevāhir ma'cūnı kadar fā'idesi vardır; gāhice bu sūfūfı ağaç kavunu ekşisine hılt (9a) idüp isti'māl buyuralar, elbetde bu sūfūf yapılıp isti'mālī lāzım geldi. Derbeyān-ı sūlūk tertīb. Sūlūk urılmağ lāzım geldikde ol maħalli ki edebdür, mağ'adı birkaç def'a ıssıcağ şı ile yıkayup silüp tamām mağ'adıñ kenārında tamarlar zāhir olduğda sūlūgi bir yüksük gibi nesne ile murād olunan tamarıñ üzerine yapışduralar, 'adedde üçden eksik beşden artuğ olmaya, tamām dört ya beş dāne sūlūkler düşükdü (9b) bir hāmām legeni içine bir miqdār ıssıcağ şı, orta yerine bir çanağ konup oturalar, ıssıcağ şuyıñ buħarıyla sūlūk yabışdığı yerden ağan kan ki çanağa tamlar, hükemālar aña bakması lāzımdur ve sūlūk yapışdurmağ maħallinde bir nīm-kāse gül-limon şerbeti ezülüp üzerine bir limon dağı şıkılıp ve bir dirhem kadar t̄n-i mahtūm yenüp üzerine içile. Yāhūd şerbetle ezülüp içile. Va'llāhi, hüve's-şāfi. Keskin sirke ikiyüz dirhem, sūkker ikiyüz dirhem, (10a) gülāb otuz dirhem kefi alınup 'asel kıvamına gelince kaynadulup ba'de bir kaşık miqdārını dört beş kaşık lisān-ı sevr şuyıyla içürel; şeheri qable't-tulū' içile, lākin peynir şuyı içildiği gün olmaya. Allāh hüve's-şāfi. Derbeyān-ı mā'-i elma. Beyāz elma şuyı ki ıssı içilecek, hām ipek ki kırkılmış ola üç dirhem, beyāz şandal iki dirhem, sarı şandal iki dirhem, elma şuyı ki elma dögülüp şıkılmış ola yüz dirhem, elma yaprağı on dirhem, gülāb bir vaqiyye, lisān-ı sevr şuyı iki vaqiyye, (10b) misk ü 'anber her birinden arpa kadar, bu mecmū'ı nışfi kalınca kaynadulup ve nilüfer şerbeti ile tatlı iderek kahve mişāli günde bir iki def'a birer fincān vireler. Uyku getürmekçün. Beyāz haşhāş tohumı üç dirhem, marul tohumı üç dirhem, za'ferān iki tel dögülüp ba'de marul yaprağı şıkındısı ile yoğurup şakaqlara yağı itmek uyudur. Tarık-i isti'māl-i sirkencübün. Şabāh namāzından (11a) soñra sirkencübün isti'māl olunup ikindiden soñra yoğurd tenāvül oluna. Dud zamānı olup tabī'at duda rağbet iderse seheren sirkencübün içilüp uyğudan soñra dud yenmesi lāyıkdur velākin sirkencübün terk olunup bir gün yerine dud yense zararı yoğdur, sirkencübün yerine durur, yarındası gine sirkencübün içile, dud yene ve çörek yenmek murād olunduğda az yensün çok yenmek zarar ider, mi'dede geç hażm olur. Allāhü a'lem. Taħkiqat-il-hāl. (11b) Hüve's-şāfi. Derbeyān-ı terkīb-i uskorsinore¹³. Bir kökdür ki hālā şuyunu çıkarup hafaqānlarda ve za'if qalbde, envā'ı marazlarda isti'māl olunur ve kökün kendiden murabbā idüp qable't-ta'am ba'de't-ta'am yemek 'aceb devā-yi mübarek devādur. Mezkrūñ murabbāsı tabh olunmağ murād olduğda bir iki üç vaqiyye dağı ziyāde getirülüp ince keskīn qalemtrās ile kabuğı şoyulduğdan soñra iki vezni sūkker gibi kefi alınmış (12a) cülāb olunmuş ola, bir tencerede ol şoyulmuş kökler ile kaynadup, eger pişmezden evvel şekerı kıvāma gelürse bir miqdār ıssıcağ şı dağı zamm olunup gine tabh oluna. Dü-dest¹⁴ pişdikde indürüp hıfz oluna. Eger şekerde dağı şı var iken kökler ezilmek mertebesinde bişmiş bulunursa şekerı süzüp yalnız kıvāma getirüp köklerin üzerine döküp hıfz oluna. (12b) Derbeyān-ı elma şarābı. Şarāb-ı elma. Elma şarābı budur ki mi'deye kuvvet virir, gönli ferağ

¹² tenezzu' : Kelime metinde şeklindedir. tenezzu': 1. koşmak. 2. sökmek, çekip çıkarmak.

¹³ Uskorsinore-İskorçına. Türkçesi yemlik olan bu kelime için Baytop şu bilgileri vermektedir: "Scorzonore hispanica L. (Compositae). 30-50 cm yükseklikte, rizomlu, çok yıllık, sarı çiçekli ve otsu bitkidir. Toprak altı kısımları için yetiştirilir. Çiğ olarak salata halinde yenir." "Bazı Scorzonore veya Tragopogon (Compositae) türlerine verilen genel ad. Bu türler bir veya çok yıllık, morumsu veya sarı çiçekli, otsu ve sıklı bitkilerdir. Genç iken kökleri yenir. Türkiye'de 40 kadar Scorzonore ve 20 kadar Tragopogon türünün bulunduğu bilinmektedir." (1994:144, 284).

¹⁴ İki taşım kaynatma manasında kullanılmış.

ider, şafrādan olan kuşmığı ve ishāli ki şafrādan ola, giderir. Şan'atı oldur ki ayva elma ki kırdu olmaya 'abā ile silüp daḥi ağaç bıçağıyla dört bahş idüp kabın ve çekirdegin giderüp andan döğüp hall idüp şıqup şuyun alalar, (13a) bir vaḳiyyesine buçuḳ vaḳiyye şeker ḳatup kıvāma getüresin, şarāb-ı tuffāhīn ṭabī'atı bārid ve yābisdür, fem-i mi'deye ve ḳalbe ḳuvvet virür, ḥafaḳāna nāfi'dür. Ekşi elmanīn şerbeti ṭaḳviyye-i mi'de ve teskīn-i ḳay' ve ishālle teşīri artuḳdur ve keyfiyet-i ṭabḥ yazılan üzredür. Ammā üç vaḳiyyesine üç çekirdek misk, bir dirhem 'ūd-ı meshūḳ yarım dirhem maşṭaki ḳonur. Lākin muṭayyeb ḳılınmaḳ murād olunursa her iki vaḳiyyesine iki çekirdek misk ve yarım dirhem (13b) 'ūd-ı meshūḳ ve rub' dirhem maşṭakī zamm olunur. Derbeyān-ı perhīz. Yenmesi memnū' olan şeyleri beyān ider. Bastırma, şucuḳ, peynir, balıḳ, süd ve zeytūn yenmesi memnū'dur. Hükemā bunları sevdāvi ṭabī'at olan adama ömren yemesine rızāları yoḳdur. Ḳarpuz, üzüm, ayva, armud bu meyveler toḳ ḳarnına yenür, aḳ ḳarnına yenmez. Derbeyān-ı müstaḥleb. Ḳavun çekirdegi bir dirhem, ḳarpuz (14a) çekirdegi bir dirhem, ḥıyār çekirdegi bir dirhem, ḳabaḳ çekirdegi bir dirhem, raziyāne toḥumu yarım dirhem, dārçīnī yarım dirhem. On beş dirhem miḳdārı nilüfer şarābıyla datlı ideler. Ba'de gice ile uyḳu maḥallinde tenāvül buyuralar. Derbeyān-ı müshil-i şafrā-i mülāyim ü ḥafif. Hıyārşenbe (14b) balı on dirhem, temirḳindi balı beş dirhem, dārçīnī yarım dirhem, bādem yağı bir dirhem. Bu mecmū'ı ḥılṭ idüp yarınki gün isti'māl buyurula ve üzerine bir miḳdār benefşe şerbeti şıcaḳ şıcaḳ içeler. Şıfat-ı ḥuḳne-i ḥafif. Ṭavuḳ şuyı 1020 dirhem (15a) benefşe şerbeti 15 dirhem, ḳudret helvāsı 10 dirhem, bādem yağı 10 dirhem. Derbeyān-ı ağaç ḳavun[ı] murabba'sı. Ve bu ağaç ḳavunlarının içinden ekşisin çıkarup bir astār içine ḳoyup ve şıqup ve çıkan şuya yarım vaḳiyye miḳdārı sükker ḳoyup (15b) ve bir toprak çömlekte ḳaynadup ve köpüğünü alduḳdan soñra kıvāma getürüp, ba'de ol astārda ḳalan cibreyi¹⁵ yine āteş üzerinde iken ḳatup ve ḳarışdurup indürelere, ağaç ḳavunı murabba'sı olur ve mi'deye ḳuvvet virir. Derbeyān-ı mi'deye ḳuvvet virecek yaḳı. Bu yaḳı gülbeşeker 20 dirhem, ḳuru na'ne 5 dirhem, pelīn¹⁶ 5 dirhem (16a) ayva, bir dāne sirke bir fincān mecmu' havanda ziyāde ezüp merhem gibi olunca dögin, ba'de bir bez üzerine yayup mi'de üzerine yaḳı ola, mi'deye ḳuvvet virür. Bel şovukluḳına altı dirhem terementi¹⁷ meselān daḥi ziyāde üç dirhem ruḡan-ı zeyt bir şişede, bir ḡayrı şey'i de içinde ḳaynadup altı sā'atde bir kerre iki yüksük miḳdārı içe ve perhīz ide ekşi ve şovuk şeylerden eger belsān¹⁸ yağın aḥşam ve şabāḥ fındıḳ ḳadar isti'māl iderse bel şovukluḳına ḡāyet eyüdüür. Bel şovukluḳına eger temür dikenini bir aḳçalık alup ve bir paralık ḳara üzüm bir çömlek içine ḳoyup bir buçuḳ vaḳiyye şu ḳoyup nişfi ḳalınca ḳaynayup, ba'de aḥşam şabaḥ ḳahve gibi iscaḳ, ikişer fincān içe. Ḡāyet fā'ide idüp şıḥḥat bula perhīz ide. (16b) Vücūdda ra'se olsa 'ilāci şüşen pāre, aḳ günlük pāre saḥḳ idüp çig bal ile ḳarışdurup ḥamāmda vücūdına sürüp bir miḳdār şabr idüp ba'de yıḳanup çıḳa, bi-izn'illāḥ şıfa bula. İçḳırığı ḡāyet 'alā 'ilācdur. Baḡdādī meyvāyı bir

¹⁵ Metinde şeklindedir. *cibre: suyu alınan üzüm vesair meyve posası.*

¹⁶ Kelime metinde şeklindedir. "Pelīn: 100cm kadar yükselebilen, çok yıllık, özel kokulu, acı lezzetli ve sarımtırak renkli çiçekli bir bitkidir. Yaprakları iştah açıcı olarak kullanılır." (Baytop 1994: 224)

¹⁷ "Terebentin is. Fr. Térébenthine Kozalaklılardan ve bazı ağaçlardan ya kendi kendine veya ağacın çizilmesiyle akan, yağlı boya, yağlı vernik üretiminde ve inceltmesinde kullanılan, ince, renksiz, kokulu reçine, terementi" (Akalin vd. 2005). "Terementin: butm ağacı zamkı." (Okutan vd. 2004: 451).

¹⁸ Kelime metinde şeklindedir. Kırangıç manasındaki belesk (Şükūn 1996: 354) kelimesi yazma tıp kitaplarında ilaç maddesi olarak tespit edilememiştir. Kelime belsān (veya belesān) olabilir: Belsān, hekimlikte çokça kullanılan bir üründür. "Sıcak memleketlerde yetişen büyük bir ağaçtır ki meyvesi ve yaprağı ilaçlarda kullanılır. Bundan elde edilen yağa Türkçemizde peleseng yağı denir." (Şükūn 1996: 354).

miḳdār alup ve bir miḳdār ruġan-ı zeyt ile eridüp ḳahve ile yāḥūd ılıcaḳ şu ile nūş ide. İnşā'allāh şihḥat bula. Bir fincān miḳdārı ördek ḳanı daḫi ġāyet 'alā 'ilācdur ġaflet olunmaya.¹⁹

Sözlük

aġziyye: yenilip içilecek şeyler.

ām[n]berbārīs: lisān-ı 'avāmda ḳadın tuzluğu denilen nebat, berberis (yunanca).

baḫş: kısım, bölüm.

bārid: soġuk.

besfāyic: bir ot kökü ki, içinde fıstıġa benzer bir yemişi olur.

cevv-i bevvā: Hindistan cevizi.

dār-ı fūlfül: karabiberin uzunca bir çeşidi, tarçın tohumu denilen kuyruklu biber.

enseb: daha (en, pek) münasibdir.

faşd: kan alma.

ḫıyārşenbe: meyvesi tıbda müsta'mil bir cins nebāt.

ḫuḳne: şırınga.

fulūs: balık pulu, pul pul düşen kabuk.

iḫtikān: kanın bir yere toplanması, içeriye veya boşluġa sıvı verme.

ḳabletṭā'ām: yemekten önce.

ḳalye: yaġda kavrulduktan sonra etsiz pişmiş sebze.

kebīre: büyük.

kef: köptik.

kīl-i ermeni: evvelce eczacılıkta kullanılmış olan, siyaha çalar, kırmızı renkli, biraz yumuşak, yağlı ve kuru bir çamur, kilermeni,

potasyum nitrat.

ḳudret helvāsı: Kıtad ve Akul denilen ağaçların üzerinde bulunan tatlı bir toz tabakasıdır.

lisān-ı sevr: öktüz yaprağı, sığır dili denilen çok yapraklı bir nebat.

ma'an: birlikte.

maḫlūt: karışım

maşṭakī: sakız.

meşḫūḳ: döġülüp toz haline getirilmiş.

murabbā: kaynayıp kıvama geldikten sonra dondurulmuş meyve suyu tatlısı.

muġnī: zengin eden.

mücerreb: tecrübe olunmuş, sınanmış.

müleyyin: yumuşatma, yumuşatıcı.

müstahleb: süt haline getirilmiş, süt gibi beyaz ve sübye tarzında yapılmış ilaç.

nef': fayda, menfaat.

ra'şe: el, ayak titremesi, kısmi felç.

rāvend: kökleri ve sapları ilaç olarak kullanılan karabuġdaygillerden bir nebat.

riḫ: romatizma, yel, ağrı

ribās: hekimlikte kullanılan ilaç, bir rāvent türü.

rub': dörtte bir.

rubb: meyve suyu.

ruġan-ı zeyt: zeytinyağı.

şaġīre: küçük.

şaḫḳ: döġme, döġülme.

şandal: Hindistan'dan getirilir kuvvetli ve güzel kokulu sert bir ağaç.

sebistān: Mısır nabk'ı, yabancı hünnab.

sevdā: kara sevdā, melankoli, insanın mizacında bulunduğu sanılan dört unsurdan biri.

sıḳındı: usare, özüt, sıkılarak çıkarılan meyve suyu.

sirkencübīn: bal ile sirke şerbeti.

süfūf: toz ilaç.

ṭabḫ: pişirme, pişirilme, ilaç kaynatma.

temirhindī: (temr-i Hindī) Hind hurması, demirhindi

tenāvül: alıp yeme, kullanma.

ṭīn-i maḫtūm: Limni adasından getirilen kil.

tuffāḫ: elma.

¹⁹ Mī'de ve mī'dede olan yellere için ma'cündür. ~abâ/ aç ...arına yiye, iki bucu... sâ'at Şabr ide ba'de ṭa'âmını yiye, nâyet la'tıfdir. Bişmiş yumurta 5, dârcîn 3 dirhem, na'ne 30 dirhem, ...aranfil 20 dirhem, Şa...ız 3 dirhem, dâr-ı fūlfül 3 dirhem, cevz-i bevvâ 1 dâne, 'asel 150 dirhem. 'Adet üzere sa<... olunup ma'cün idüp isti'mâl olına 3 dirhem.

'üd: öd ağacı.
vakıyye: okka, dörtyüz dirhemlik tartı.
vezn: ağırlık, tartı.
yâbis: kuru.
yarıandası: ertesi, ertesi gün.

KAYNAKÇA

- ACIPAYAMLI, Orhan (1969). "Türkiye Folklorunda Halk Hekimliği ve Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.: XXVI, S.: 1-2, Ocak-Haziran 1969, s. 1-9.
- Ali Nazîmâ-Faik Reşad (2009). *Mükemmel Osmanlı Lüğati*, Hzl: Necat Birinci, Kâzım Yetiş-Fatih Andı-Erol Ülgen-Nuri Sağlam-Ali Şükrü Çolak, Ankara: TDK Yayınları.
- ARSLAN, Mehmet (2009). *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, III C., İstanbul: Sarayburnu Kitaplığı.
- ATILCAN, İhsan Coşkun (1977). *Erzurum Ağzı, Halk Deyimleri ve Folklor Sözlüğü*, İstanbul: Erzurum Halk Oyunları, Halk Türküleri Derneği Yayınları.
- BAŞAR, Zeki (1972). *Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- BAŞAR, Zeki (1976). "Halk Hekimliğinde Sülük", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 29-40.
- BAYAT, Ali Haydar (1989). "Türk Dünyasında Özellikle Anadolu Tıbbi Folklorunda Akıl Hastalıklarının Tedavi Yolları ve Kaynakları", *Türk Halk Hekimliği Sempozyumunu Bildirileri 23-25 Kasım 1988*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BAYAT, Ali Haydar (1999). *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara: AKM Yayınları.
- BAYAT, Ali Haydar (Hzl) (2005). *Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıb (İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım)*, Hzl.: Ali Haydar Bayat, İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını.
- BAYRI, Mehmet Halit (1972). *İstanbul Folkloru*, İstanbul: A. Eser Yayınları.
- BAYTOP, Turhan (1994). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- BAYTOP, Turhan (1999). *Türkiye'de Bitkilerle Tedavi-Geçmişte ve Bugün*, İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri.
- BEYDİLLİ, Kemal (2006). "Mustafa III", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C: 31, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s. 280-283.
- BORATAV, Pertev Naili (1997). *100 Soruda Türk Folkloru*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- CANPOLAT, Mustafa ve Zafer Önler (Hzl.) (2007). *İshâk bin Murâd Edviye-i Müfredde (Metin-Sözlük)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Derleme Sözlüğü* (1993). C:1, Ankara: TDK Yayınları.
- DEVELİOĞLU, Ferit (2007). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- ERDEMİR (DEMİRHAN), Ayşegül (2007). *Şifalı Bitkiler Doğal İlaçlarla Geleneksel Tedaviler (İstanbul ve Bursa Aktarlarından Örnekler)*, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.
- Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* (1999). 3. Kitap, Hzl: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* (2001). 5. Kitap, Hzl: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* (2005). 9. Kitap, Hzl: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* (2007). 10. Kitap, Hzl: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- [http://www.eczacibasi.com.tr/articles/detail/detail2.asp?id=22&archive=1\(18.02.2011\)](http://www.eczacibasi.com.tr/articles/detail/detail2.asp?id=22&archive=1(18.02.2011)).
- İNALCIK, Halil vd. (1999). *Osmanlı*, C:12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- KANAR, Mehmet (2008). *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yayınları.
- KANAR, Mehmet (2009). *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yayınları.
- Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, III (2007). Hzl.: Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıç, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmanî*, C:1-2, Aktaran: Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- METE, Oktay (2009). *Şifalı Bitkiler Ansiklopedisi*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- MUTÇALI, Serdar (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- NYSTEN, Pierre H. (1318). *Lügât-ı Tıbbiye*, Hzl.: Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası.
- OKUTAN, M. Yahya, Doğan Koçer ve Mecit Yıldız (Hzl.) (2003). *Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr (15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı)*, I. C, İstanbul, Yerküre Kitaplığı.
- OKUTAN, M. Yahya, Doğan Koçer ve Mecit Yıldız (Hzl.) (2004). *Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr (15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı)*, II. C, İstanbul, Yerküre Kitaplığı.
- ÖNLER, Zafer (Hzl.) (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ I (Giriş-Metin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖNLER, Zafer (Hzl.) (1999). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II (Sözlük)*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- ÖZKAN, Aslı N., Nurdan Kırımlıoğlu ve Ömür Elçioğlu, (2002). "Tarihsel Süreç İçinde Müzikoterapi", *Sendrom*, http://www.webnaturel.com/index.asp?alt_cat_id=102&cat_id=4&ayrintiid=1397 (28.07.2010).
- ÖZTUNA, Yılmaz (1996). *Devletler ve Hânedanlar-Türkiye (1074-1990)*, C:2, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SARI (AKDENİZ), Nil (1986). "The Classification of Mental Diseases in the Ottoman Medical Manuscripts", *Tıp Araştırmaları Tarihi*, Editör: Hasan Âli Göksoy, Hüsrev Hâtemi, Nil Sarı, İstanbul: İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi ve Deontoloji AD ve Tıp Tarihi AB Yayınları.

- SARI, Nil (1982). "Halk Hekimliğinde ve Osmanlı Tıp Yazmalarında Akıl ve Sinir Hastalıklarının Tedavisi", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C:4 (Gelenek, Görenek ve İnançlar), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 429-441.
- SARICAOĞLU, Fikret (2007). "Osman III", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C:33, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s. 456-459.
- Seyyid Süleyman el-Hüseyin (h. 1340). *Kenzü'l-Havâs*, C:4, İstanbul: Nücûm-ı İstikbâl Matbaası.
- STEINGASS, F. (2005). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ŞAR, Sevgi (2005). "Anadolu'da Halk Hekimliği Uygulamaları", *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, 13, s.131-136, <http://tipdizini.turkiyeklinikleri.com/tr/42054/anadolu&%238217%3Bda-halk-hekimli%C4%9Fi-uygulamalar%C4%B1/> (28.07.2010).
- Şemseddin Sâmî (1998). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Alfa Basım Dağıtım Ltd Şti.
- Şerafeddin Mağmûmî (Çev.) (h.1330). *Kâmûs-ı Tıbbiye*, Kahire: Osmanlı Matbaası.
- ŞÜKÛN, Ziya (1996). *Farsça-Türkçe Lûgat-Gencinei Güftar-Ferhengi Ziya*, III C., İstanbul: MEB Yayınları.
- TUNCER Hadiye (Hzl.) (1974). *Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi Yabancı Bitkiler Sözlüğü*, Ankara, Tarım Bakanlığı Yayınları.
- ULUÇAY M. Çağatay (1992). *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara: TTK Yayınları.
- UNAT Ekrem Kadri, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural (2004). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TTK Yayınları.
- YAĞMUR, Mehmet Altan (1996), "Kayseri İli Halk Hekimliği", *Türk Halk Kültürü Araştırmaları 1995*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 111-155.
- YANIK, Medaim (2003). "Hafirgan: Kültüre Bağlı Bir Sendrom mu, Yoksa Anksiyetinin Kültüre Özgü Bedensel İfadesi mi?", *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni*, 13, s. 191-196, http://www.psikofarmakoloji.org/pdf/13_4_7.pdf (11.02.2010).